

Stalna postavitve Goriškega muzeja v Pomniku miru na Cerju (10.)

Bel konj na zelenem travniku pomeni svobodo

Ciril Kosmač (1910-1980) je eden najbolj prepoznavnih slovenskih in primorskih pisateljev. Še kot zelo mlad je izkusil fašizem, zaradi sodelovanja v Tigru je bil aretiran ter eno leto preživel po italijanskih ječah. Kot najmlajši obtoženec je bil oproščen na Prvem tržaškem procesu, nato pa je prebегnil v Kraljevino Jugoslavijo, kjer je aktivno sodeloval v emigrantskih društvih ter z nastopi in objavami svojih kratkih zgodb v časopisju pričal o fašističnem zatiranju slovenstva na Primorskem.

MARKO KLAVORA
JOŽICA ŠTENDLER

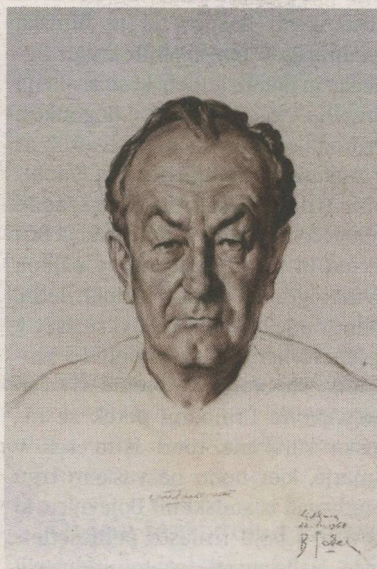
Nekaj teh besedil Cirila Kosmača je bilo prvič knjižno objavljenih lansko leto ob 110. obletnici njegovega rojstva in 40. obletnici smrti. Naslovnico knjige Lovim pomladni veter (Beletrina, 2020), v kateri je zbranih trideset Kosmačevih krajših tekstov, krasi podoba belega konja. Urednik **Andraž Gombač** in pisateljeva hčerka **Nanča Kosmač Kogej** sta ob njih zapisala, da je to dokument časa, kronologija fašizma na Primorskem in tudi zgodba o primorski solidarnosti.

Tolmin, italijansko mesto

Konec dvajsetih let in v začetku tridesetih let 20. stoletja je javni in fizični prostor v Zgornjem Posočju kazal na videz fašistično podobo, ki je bila produkt državne politike in ideologije, zaradi obmejne lege pa tudi vojaški značaj. Tolmin kot pomembno lokalno središče in prometno vozlišče v Zgornjem Posočju je okrog leta 1930 štel manj kot 1300 prebivalcev. Imena okoliških vasi so bila italijanska, prav tako so imena ulic nosila močna simbolna sporočila kot Viale Gabriele D'Annunzio, Piazza Vittorio Emanuele III, Piazza Dante Alighieri. Leta 1929 je tolminska fašistična organizacija na glavnem trgu sredi Tolmina postavila Dantejev bronasti doprski kip, ki ga je mestu Tolmin darovalo mesto Firenze. Na podstavku kipa, ki ga je financirala občina, pa je tudi zapisano: "Dante ai confini segnati di Dio".

O dogodku so poročali časopisi, goriško fašistično glasilo L'Isonzo je med drugim zapisalo: "Novi otroci Italije, tako jih lahko imenujemo, kljub temu da ima njihov jezik drugačen izvor in naglas, se bodo zbrali okrog doprsnega Dantejevega kipa ter bodo čutili ponos do svoje nove domovine ..." Antropolog **Miha Kozorog** je zapisal, da je Tolmin v simbolni geografiji fašizma s tem postal italijansko mesto oziroma mesto, ki z Dantejem označuje meje italijanskega ozemlja.

Mladi in nadarjeni Ciril Kosmač je leta 1925 pričel obiskovati Alojzevišče v Gorici, nato pa se je vpisal na nižjo trgovsko šolo, kjer je pouk potekal v italijansčini. Zaradi težkih gmotnih razmer v družini je po dveh letih šolanje opustil. Leta 1928 se je zasebno šolal za tretji letnik klasične italijanske gimnazije v Tolminu in opravil malo maturo. V tem obdobju se je med Gorico in svojim

Ciril Kosmač (Božidar Jakac, 1968)

domom ob Idriji povezal tudi s tajno organizacijo primorske mladine Tigr.

Dve leti strogega nadzora

Zgodovinar **Boris Mlakar** je zapisal, da so italijanske fašistične oblasti najbrž postale pozorne nanj v šolskem letu 1928/1929, ko je po premoru Ciril spet začel s šolanjem v Gorici: "Dramatični zaplet, ki je čez slabo leto dni Kosmača in tovariše privedel na tako imenovani Prvi tržaški proces, pa se je pričel v četrtek, 17. oktobra 1929. Kosmač se je tistega dne s kolesom odpravil v Cerkno k svojemu prijatelju, leto dni starejšemu bivšemu dijaku Slavku Bevku. Oba sta se popoldne s kolesi odpravila proti Dolenji Trebuši in se med potjo večkrat ustavila ... Bevk je bil prek bratov Rejec povezan z jugoslovansko obveščevalno službo, konkretno s komisarjem Antonom Batageljem na Jesenicah in podpolkovnikom Rudolfom Andrejko v Ljubljani. Od Batagelja je dobil fotoaparatus, s katerim je snemal vojaške in druge strateško važne objekte ter pošiljal ali sam odnašal preko meje slike, načrte in opise teh objektov."

Pri tem početju sta bila opažena, Kosmač je bil pridržan v Tolminu, nato pa izpuščen. Novembra 1929 sta bila oba aretirana. Kosmač je bil zaprt v Gorici, Kopru in Rimu. Komaj 19-leten je po ječah, tudi samicah, preživel skoraj leto dni. Na znanem tržaškem procesu je bil najmlajši obtoženec in kot mladoleten oproščen, vendar mu je sodišče naložilo dve leti strogega policijskega nadzorstva: vsak dan se je moral javljati na policijski postaji, ni se smel zaposliti, ni smel obiskovati

Štirje beli konjički iz zapuščine Cirila Kosmača

javnih prostorov, ponoči pa je moral biti doma. Zato je že leta 1931 pobegnil čez mejo v Ljubljano. Brez sredstev za preživljanje je živel skromno. Začel je intenzivno brati slovensko in svetovno literaturo, se izobraževati, pisati in objavljati prva besedila.

Beli konj, simbol upora

Knjižnica Cirila Kosmača Tolmin poleg ostale njegove literarne zapuščine hrani tudi nekaj Kosmačevih osebnih predmetov. Med njimi so štiri majhne figurice belih konj. Motiv belega konja se je pri Kosmaču prvič pojavil v noveli Gosenica, kjer sojetnik v goriški ječi mlademu golobrademu pisatelju svetuje, naj sanja o belem konju, če želi biti svoboden. Kasneje je motiv razvil v pripoved Beli konj. Knjižnica hrani tudi tipkopis z naslovom Jezdec na belem konju, s Kosmačevo zabeležko, da je nameraval motiv belega konja vključiti tudi v roman, ki ga je snoval leta 1950, vendar mu ga ni uspelo dokončati.

Pobuda, da bi novo knjižnico v Tolminu poimenovali po pisatelju Cirilu Kosmaču, je nastala ob pisateljevi smrti v začetku leta 1980. Ravno v tistem času so v Tolminu gradili novo stavbo, eno prvih v Sloveniji, namenjeno za knjižnično dejavnost. Otvoritev nove knjižnice je bila še istega leta, 14. junija 1980. Po pripovedovanju dolgoletne ravnateljice knjižnice **Marte Filla** je Kosmač nekajkrat obiskal knjižnico na prejšnji lokaciji in vselej hudomušno povprašal, če imajo zanj kaj kave. Ob 15. obletnici pisateljeve smrti, 7. februarja 1995, so se uresničila dolgoletna prizadevanja tolminske knjižnice, da spo-

min na pisatelja počasti tudi s postavitvijo spomenika. Bronasti doprski kip na kamnitem podstavku pred knjižnico je delo akademskega kiparja **Damijana Kracine**, takrat študenta 4. letnika kiparstva ljubljanske akademije za likovno umetnost. Pohod po Kosmačevi učni poti, ki ga od leta 2000 organizira OŠ Dušana Muniha Most na Soči, poteka od hiše v Bukovici, kjer je pisatelj odrasčal, in se zaključi v atriju tolminske knjižnice. Vsakoletni pohod in maj, obogaten z različnimi literarnimi, glasbenimi in likovnimi vsebinami, je spomin na pot, ki sta jo prehodila Ciril Kosmač in njegov oče, ko je sina peljal v Tolmin po znanje.

Beli konj iz zapuščine Cirila Kosmača bo v drugem nadstropju Pomnika miru na Cerju razstavljen na osrednjem prostoru kot simbol upora in odpornosti sodobnikov. Ne toliko zaradi predmeta samega, pač pa zaradi dediščine, ki jo simbolizira, zaradi osebnosti, ki jo predstavlja, in zaradi stotine podobnih zgodb, ki tkejo tisto, čemur pravimo kolektivna zgodovinska izkušnja prostora. Mali beli konj, stisnjen v osrčje drugega nadstropja razstave, obdan z velikimi in pompoznimi fašističnimi slogani, napisi, prepovedmi in prevladujočo črno barvo, bo predstavljal in simboliziral slovensko skupnost v obdobju med obema vojnama v Julijski Krajini. Oba, tako Kosmačev simbolni pomen belega konja, kot pomen, ki ga bo imel na razstavi, pa predstavljata tisto značilno "primorskost": odprtost proti svetu, svetovljanstvo, večjezičnost, upornišvo in svobodoljublje. Hkrati pa tudi trmasto vračanje nazaj: k jeziku, koreninam, v skupnost, k samemu sebi. •

O avtorju

Dr. **Marko Klavora** je primorski zgodovinar, ki pripoveduje zgodbe malih ljudi, ujetih v veliko zgodovino. Ukvarja se s študijami spomina in ustno zgodovino, z zgodovino v pripovedih ljudi, ki so bili njene priče. Delal je na ZRS in na Fakulteti za humanistične študije v Kopru, Muzeju novejšje zgodovine v Ljubljani in na Inštitutu za migracije in slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani. Sodeluje tudi z Univerzo v Novi Gorici. Od leta 2014 je zaposlen kot kustos zgodovinar v Goriškem muzeju. V našem časopisu bodisi sam bodisi s sodelavci predstavlja del predmetov, ki bodo vključeni v stalno muzejsko postavitev o primorski zgodovini 20. stoletja, katere otvoritev bo prihodnje leto na Cerju.

"Svoboda! Svoboda!" mi je s posmehom govoril umazan in zloben star ladijski kuhar, ki je bil z mano v celici. "Če hočeš še kdaj videti svobodo, moraš sanjati o belem konju, ki divja po zelenem travniku." Takrat mi je bilo komaj sedemnajst let in sem bil prvič v zaporu. Vse dni sem tako goreče hrepenel po teh sanjah, da sem naposled neke noči res sanjal, kako sanjam, da sanjam o belem konju, ki drvi po zelenem travniku.

Ciril Kosmač, Jezdec na belem konju

Junjska noč 1945. Zvečer sem vse pripravil, da bi se zjutraj lahko takoj odpeljal v svojo dolino na oddih. Legel sem ves srečen, ker bom nekaj dni svoboden ... Sedel sem za volan in zdrvel v nočno pokrajino. V hladu sem svobodneje zadihal. Hlad je prijal tudi avtomobilu, da je lahko drvel. Kmalu me je obšla sproščena razigranost. Prešerno sem si rekel, da je zdaj moj avtomobil beli konj.

Ciril Kosmač, Jezdec na belem konju